

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Άρχισα να δουλεύω πάνω σε αυτό το βιβλίο το 1998, με αφορμή μια επιστημονική ανακοίνωση με τίτλο «Δειλοί, προδότες και απατεώνες στην κλασική Αθήνα», την οποία παρουσίασα σε ένα συμπόσιο στο Oberlin College προς τιμήν του καλού μου φίλου και πρώην συναδέλφου Nathan Greenberg. Στα χρόνια που μεσολάβησαν από τότε έχω παρουσιάσει διάφορα τμήματα της εν εξελίξει έρευνάς μου σε διάφορα ακροατήρια, στο Πανεπιστήμιο Νόρθγουεστερν, στο Πολιτειακό Πανεπιστήμιο του Οχάιο, στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου, στο Πανεπιστήμιο της Μιννεσότα, καθώς και στις συναντήσεις της Αμερικανικής Φιλολογικής Εταιρείας. Έχω ωφεληθεί ιδιαίτερα από τις προτάσεις και τα σχόλια που έλαβα σε όλες αυτές τις επιστημονικές συναντήσεις. Το Πανεπιστήμιο της Ιντιάνα μού παραχώρησε γενναιόδωρα ερευνητική άδεια για να εργαστώ πάνω σε αυτό το ερευνητικό πρόγραμμα, μέσω μιας υποτροφίας που έλαβα το 2002/2003 (Arts and Humanities Initiative Grant). Επίσης, μου παρείχε βοήθεια με την υλική υποδομή και με άλλα έξοδα της έρευνάς μου μέσω δύο άλλων επικουρικών υποτροφιών το 1998 και το 2002.

Είμαι ευγνώμων στους συναδέλφους μου στο Πανεπιστήμιο της Ιντιάνα και σε άλλα επιστημονικά ιδρύματα για την ενθάρρυνση που μου παρείχαν και τις κρίσιμες παρατηρήσεις τους κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου· στην οικογένεια και στους φίλους μου για τη συμπαράσταση που μου πρόσφεραν και τη μεγάλη καλοσύνη τους· στην Beatrice Rehl στο Cambridge University Press και

στους ανώνυμους αναγνώστες του χειρογράφου μου, οι προτάσεις και η κριτική των οποίων στάθηκαν ιδιαίτερα χρήσιμες· και στον Peter Katsirubas και τη Mary Paden στην TechBooks.

Στο βιβλίο, τα αρχαία παραθέματα που χρησιμοποιώ σε διάφορα σημεία επέχουν θέση επεξηγηματικών παραδειγμάτων και δεν συνιστούν πλήρεις καταλόγους των σχετικών τεκμηρίων, εκτός και αν σε κάποιο σημείο δηλώνω κάτι διαφορετικό. Οι μεταφράσεις από τα αρχαία ελληνικά στα αγγλικά εντός του κειμένου στηρίζονται στις εξής εκδόσεις: Collard, Cropp & Lee (1997)· Freeman (1948)· Grene (1987)· Krentz (1989)· MacDowell (1990)· Sommerstein (1980–2001)· Todd (2000)· και στη Loeb Classical Library. Τέλος, το δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου αποτελεί μια διευρυμένη εκδοχή του άρθρου μου «Draft evasion onstage and offstage in Classical Athens», που δημοσιεύτηκε στο *Classical Quarterly* ν.σ. 54 (2004): 33–57 (Oxford University Press).

ΟΙ ΑΛΛΟΙ ΑΘΗΝΑΙΟΙ

Η εντυπωσιακή διάδοση της δημοκρατίας στα τέλη του 20ού αιώνα έχει οδηγήσει στην αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τις ρίζες της νεωτερικής δημοκρατίας του δυτικού κόσμου στην αρχαία Αθήνα. Η παρούσα μελέτη εξετάζει μια πτυχή της αθηναϊκής εμπειρίας που έχει μελετηθεί λιγότερο από όσο της αξίζει: πρόκειται για τη φύση και το εύρος της κακής πολιτειακής συμπεριφοράς στην κλασική Αθήνα (508/507–322/321 π.Χ.) και για τις αντιδράσεις της πόλης, θεσμικές και ιδεολογικές, σε αυτό το φαινόμενο. Η ορθή συμπεριφορά των πολιτών δεν είναι γενικευμένη σε ολόκληρο τον πληθυσμό στις νεωτερικές δημοκρατίες· το ίδιο ίσχυε και στη δημοκρατική Αθήνα. Αυτό έφερε την πόλη αντιμέτωπη με διάφορες πρακτικές προκλήσεις, καθώς προσπαθούσε να περιορίσει το εύρος της κακής πολιτειακής συμπεριφοράς μέσα από τις διοικητικές της δομές και τους νομικούς θεσμούς της. Ωστόσο, την ίδια στιγμή, η κακή πολιτειακή συμπεριφορά των πολιτών συγκρουόταν με τα αθηναϊκά ιδεώδη που αφορούσαν τη σχέση του ατόμου με το κράτος, δίνοντας την αφορμή για να εκδηλώσει η πόλη ένα ευρύ φάσμα ιδεολογικών αντιδράσεων. Το να διερευνήσουμε πώς απαντούσε η Αθήνα σε αυτές τις ποικίλες προκλήσεις στο πλαίσιο του δημοκρατικού της καθεστώτος είναι θεμελιακής σημασίας για να κατανοήσουμε αυτό το καθεστώς.

Παρόλο που η ιδιότητα του πολίτη συνεπαγόταν πολυάριθμες ευθύνες, τόσο εμφανείς όσο και υπόρρητες, για την κλειστή ομάδα ενηλίκων ανδρών της Αθήνας τους οποίους αφορούσε, η παρούσα

μελέτη επικεντρώνεται σε δύο επίσημα καθήκοντα, θεμελιακής σημασίας για την ιδιότητα του πολίτη. Οι πολίτες της Αθήνας είχαν την υποχρέωση να προσφέρουν τις στρατιωτικές τους υπηρεσίες στην πόλη, ως οπλίτες, όποτε τους ζητηθεί· επίσης, ήταν υποχρεωμένοι να στηρίζουν οικονομικά την πόλη με διάφορους τρόπους. Οι αθηναϊκές πηγές περιγράφουν βαρυσήμαντα αυτή τη διπλή υποχρέωση λέγοντας πως οι πολίτες όφειλαν να υπηρετούν την πόλη τους «προσωπικά και μέσω της περιουσίας τους».¹ Παρόλο που αυτές οι υποχρεώσεις θα μπορούσαν δυνητικά να επιβληθούν σε οποιονδήποτε πολίτη, στην πράξη δεν βάραιναν εξίσου όλους τους Αθηναίους. Μόνον όσοι είχαν τη δυνατότητα να πληρώσουν για τον αντίστοιχο στρατιωτικό εξοπλισμό είχαν την υποχρέωση να υπηρετήσουν ως οπλίτες, και αυτοί υπολογίζεται ότι τον 5ο αιώνα π.Χ. αντιπροσώπευαν περίπου το μισό πολιτικό σώμα της Αθήνας. Ένα πολύ μικρότερο κομμάτι του πληθυσμού των πολιτών, ίσως το 5% του συνόλου, ήταν υποχρεωμένο να πληρώνει τον έκτακτο φόρο (την *εισφοράν*), καθώς και να εκτελεί και να χρηματοδοτεί πολυέξοδες δημόσιες υπηρεσίες (*λειτουργίες*). Μολονότι μόνο ένα τμήμα του πολιτικού σώματος όφειλε να επιτελεί τα διάφορα αυτά καθήκοντα κάθε φορά, η πολιτειακή ιδεολογία της Αθήνας τοποθετούσε την εκπλήρωσή τους στον πυρήνα του ορθού πολιτειακού ήθους· πράγματι, η πόλη εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τους πολίτες της για την εκτέλεση αυτών των υπηρεσιών.²

¹ Για τον κεντρικό ρόλο που έπαιζαν αυτά τα δύο καθήκοντα σε σχέση με την ιδιότητα του πολίτη στην Αθήνα, βλ. για παράδειγμα [Αριστ.] *Αθ. Πολ.* 55.3· Sinclair 1988: 49, 54–65· Manville 1990: 9· Hansen 1991: 99–101· πρβλ. Whitehead 1991: 149. Πρότυπο πολίτη θεωρείται αυτός που εκπληρώνει και τα δύο καθήκοντα με προθυμία (Λυσ. 20.23· Δημ. 54.44· Ισ. 4.27–28· 7.41–42), κακός πολίτης είναι αυτός που αποφεύγει και τα δύο (Ισοκ. 18.47· Λυσ. 6.46· Ισ. 4.29· 5.46). Για το ιδανικό της υπηρεσίας «προσωπικά και μέσω της περιουσίας», βλ. Δημ. 10.28· 42.25· πρβλ. [Αριστ.] *Αθ. Πολ.* 29.5, σύμφωνα με τον Rhodes 1981: 382–383.

² Για την περιφρόνηση που έδειχνε η πολιτειακή ιδεολογία της Αθήνας γι' αυτούς που υπηρετούσαν στον αθηναϊκό στόλο (συνήθως όχι ως έφεδροι), βλ. Loraux 1986: 212–213· Strauss 1996, 2000· Pritchard 1998· Roisman

Επικεντρώνοντας τη μελέτη μου σε αυτά τα δύο θεμελιακά πολιτειακά καθήκοντα δεν προσπαθώ να υποστηρίξω ότι οι Αθηναίοι αντιλαμβάνονταν την ιδιότητα του πολίτη στενά και αποκλειστικά μέσα από το πρίσμα της επιτέλεσης των εν λόγω επίσημων καθηκόντων.³ Στην πραγματικότητα, τα κανονιστικά πρότυπα και τα ιδανικά που συνέθεταν την έννοια του πολίτη στην Αθήνα παρέπεμπαν σε ένα ευρύ φάσμα συμπεριφορών. Για παράδειγμα, πρότυπο πολίτη ήταν ένας άνθρωπος που σεβόταν τους γονείς του, υπάκουε τους νόμους της πόλης και λειτουργούσε μέσα στις δοσμένες παραμέτρους της επιτρεπτής σεξουαλικής συμπεριφοράς. Όπως έχουν ήδη επισημάνει οι μελετητές, το να χτυπάει κανείς τον πατέρα του, να παραβαίνει τους νόμους ή να καταχράται το δικαστικό σύστημα (να είναι, δηλαδή, *συκοφάντης*), ή να είναι παθητικός σεξουαλικός σύντροφος ενός άλλου άνδρα (*κίναιδος*), δεν ήταν απλώς κάτι το κοινωνικά μεμπτό στα μάτια των Αθηναίων, αλλά αποτελούσε και την αντιστροφή των ιδανικών που συγκροτούσαν το πολιτειακό πρότυπο της πόλης.⁴ Επικεντρώνομαι στις επίσημες υποχρεώσεις που συνεπαγόταν η ιδιότητα του πολίτη στην Αθήνα και στις παραβιάσεις τους διότι συναποτελούν ένα αλληλένδετο ερευνητικό πεδίο κρίσιμης σημασίας, το οποίο περιέργως, απ' όσο γνωρίζω τουλάχιστον, δεν έχει αποτελέσει ακόμα αντικείμενο ολοκληρωμένης μελέτης. Εάν μπορούσαμε να

2005: 106–109· για την προτίμηση που έδειχνε για τους οπλίτες έναντι του ιππικού, βλ. Spence 1993: 165–172.

³ Συμφωνώ με τον McGlew (2002: 6) ότι «η δημοκρατική έννοια του πολίτη δεν αποκαλύπτεται πλήρως μέσα από τους νομικούς ορισμούς και τις επίσημες πράξεις που την αφορούν...». Για παρόμοιες επιφυλάξεις ως προς την πολύ στενή ερμηνεία της έννοιας του Αθηναίου πολίτη, βλ. Connor 1994: 40, καθώς και Euben, Wallach & Ober 1994β: 3· πρβλ. Adeleye 1983· Winkler 1990: 54–63· Hunter 1994: 106–111.

⁴ Για τη σχέση πατέρα–γιου στην πολιτειακή ιδεολογία της Αθήνας, βλ. Strauss 1993· για τον νόμο και τη δικομανία, βλ. Christ 1998α· για τα κανονιστικά σεξουαλικά πρότυπα που ίσχυαν για τους πολίτες, βλ. για παράδειγμα Winkler 1990: 45–70, αλλά πρβλ. Davidson 1998: 167–182.

κατανοήσουμε καλύτερα τα στοιχεία εκείνα που βρίσκονταν στον πυρήνα της ιδιότητας του πολίτη στην Αθήνα, θα είμαστε σε θέση να αποτιμήσουμε ουσιαστικότερα και την ευρύτερη εμπειρία των Αθηναίων πολιτών.

Η Αθήνα δεν θα είχε καταφέρει να αναπτυχθεί και να ευημερήσει όσο ευημέρησε κατά την κλασική περίοδο αν η πλειονότητα των πολιτών δεν συμμορφώνονταν με αυτά τα βασικά καθήκοντα. Ωστόσο, θα ήταν λάθος να συμπεράνουμε από τη συνολική επιτυχία της Αθήνας ως πόλης-κράτους ότι δεν την απασχολούσε το πρόβλημα της κακής πολιτειακής συμπεριφοράς των πολιτών.⁵ Η παρούσα μελέτη δεν αποσκοπεί στο να αποδομήσει τις θετικές αποτιμήσεις της αθηναϊκής δημοκρατίας, αλλά περισσότερο να παρουσιάσει μια ρεαλιστική και πιστευτή εικόνα της σύνθετης και συχνά τεταμένης σχέσης που επικρατούσε ανάμεσα στο άτομο και στο κράτος στη δημοκρατική Αθήνα.⁶ Πολλές μαρτυρίες δείχνουν ότι στην Αθήνα επικρατούσε διαρκής κοινωνική ανησυχία εξαιτίας της άρνησης κάποιων πολιτών να εκπληρώσουν τα καθήκοντά τους ή εξαιτίας του γεγονότος ότι κάποιοι πολίτες ανταποκρίνονταν σε αυτά πλημμελώς. Τα ζητήματα της αποφυγής της στράτευσης, της δειλίας στο πεδίο της μάχης και της αποφυγής των οικονομικών υποχρεώσεων προς την πόλη αναδύονται τακτικά στον αττικό ρητορικό λόγο, στην κωμωδία και αλλού. Με αυτές τις ενδείξεις κοινωνικής ανησυχίας συνάδει και η ύπαρξη πολυάριθμων νομικών προβλέψεων και διαδικασιών που αποσκοπούσαν στη δίωξη εκείνων που δεν εκπλήρωναν τις υποχρεώσεις τους· προς την ίδια κατεύθυνση δείχνουν και οι περιοδικές μεταρ-

⁵ Όταν χρησιμοποιώ τον όρο «κακή πολιτειακή συμπεριφορά» στην παρούσα μελέτη, τον συνδέω ειδικά με τα επίσημα καθήκοντα που έπρεπε να εκπληρώσουν οι πολίτες.

⁶ Επομένως, έχω πολύ διαφορετικούς στόχους από τον Samons (2004), ο οποίος επιχειρεί να αμφισβητήσει τη γενικά θετική αποτίμηση της αθηναϊκής δημοκρατίας από τους νεότερους μελετητές εκθέτοντας τα ελαττώματα της διακυβέρνησης από τον δήμο (4-13, και *passim*).

ρυθμίσεις των πολιτειακών θεσμών που αφορούσαν τη στρατιωτική θητεία και τις οικονομικές υποχρεώσεις προς το κράτος.

Παρόλο που η κοινωνική ανησυχία που επικρατούσε στην Αθήνα για την κακή πολιτειακή συμπεριφορά κάποιων πολιτών δεν αντιστοιχεί απαραίτητα στην πραγματική έκταση του φαινομένου, είναι λογικό να υποψιαστούμε, όπως υποψιάζονταν και οι ίδιοι οι Αθηναίοι, ότι η κακή πολιτειακή συμπεριφορά ήταν συνηθισμένο φαινόμενο. Αν παραμερίσουμε τις τυχόν ρομαντικές παγιωμένες αντιλήψεις μας περί «Χρυσού Αιώνα» της Αθήνας ή περί αθηναϊκού πατριωτισμού, θα αντιληφθούμε ότι, όπως συνέβη και με άλλους ιστορικούς λαούς, δεν ήταν όλοι ανεξαιρέτως οι Αθηναίοι διατεθειμένοι να υποτάξουν τα προσωπικά τους συμφέροντα στα συμφέροντα του κράτους, ιδιαίτερα μάλιστα όταν διακυβεύονταν η ζωή ή η περιουσία τους.⁷ Ωστόσο, παρόλο που το φαινόμενο της κακής πολιτειακής συμπεριφοράς δεν είναι αποκλειστικά αθηναϊκό, τα συγκεκριμένα αίτια από τα οποία ξεκινά, οι τρόποι με τους οποίους εκδηλώνεται και οι συνέπειές του δεν παύουν να είναι άρρηκτα δεμένα με το πολιτισμικό του πλαίσιο. Πληθώρα ερωτημάτων αναδύονται καθώς προσπαθούμε να εντοπίσουμε και

⁷ Πρβλ. Meier 1990: 142: «Δεν έχουμε λόγο να δεχτούμε ότι οι Αθηναίοι ήταν πάνω από τα κοινά μέτρα ενάρετοι, αλτρουιστές ή άξιοι μίμησης». Ωστόσο, κατά τη γνώμη μου, ο Meier υπερεκτιμά τον βαθμό στον οποίο η πολιτική ταυτότητα των Αθηναίων τούς ενθάρρυνε να υποτάξουν τα ιδιωτικά τους συμφέροντα στο δημόσιο συμφέρον. Για παράδειγμα, βλ. 143: «Εντυπωσιακά μεγάλος αριθμός Αθηναίων παραμελούσαν τα συμφέροντα της οικίας τους σε εντυπωσιακό βαθμό, προκειμένου να επιτελέσουν τον ρόλο τους ως πολίτες»· και 146: «Η πολιτική ταυτότητα προσέλαβε την πιο πλήρη και καθαρή μορφή της στην Αθήνα του 5ου αιώνα π.Χ. Πολλοί πολίτες αφιέρωναν μεγάλο μέρος της ζωής τους στο να εκπληρώνουν τα καθήκοντά τους ως πολίτες (και στρατιώτες)». Επίσης η Farrar (1996: 125) γενικεύει υπερβολικά όταν υποστηρίζει ότι «τα οφέλη της ιδιότητας του πολίτη στην Αθήνα ήταν προφανή, και η δημοκρατία κατάφερε να διατηρήσει την αφοσίωση των πολιτών στην πόλη για περισσότερο από δύο αιώνες (με μερικές σύντομες παρεκτροπές)».

να καταλάβουμε την κακή πολιτειακή συμπεριφορά στην Αθήνα μέσα στα συγκεκριμένα πολιτισμικά συμφραζόμενα.

Πώς έβλεπαν οι Αθηναίοι τη σχέση τους με την πόλη και τις υποχρεώσεις που είχαν ως πολίτες και πώς αυτές οι αντιλήψεις επηρέαζαν τη συμπεριφορά τους; Ποιες πολιτισμικές και δημοκρατικές αξίες έπαιζαν ιδιαίτερο ρόλο όταν οι Αθηναίοι καλούνταν να αποφασίσουν εάν και σε ποιο βαθμό θα συμμορφώνονταν με τα πολιτειακά πρότυπα που υπαγόρευαν την ορθή συμπεριφορά των πολιτών; Πώς οι ανησυχίες τους για τον ίδιο τους τον εαυτό και την προσωπική τους περιουσία επηρέαζαν την προθυμία τους να υπηρετήσουν την πόλη; Τι μορφές έπαιρνε η κακή πολιτειακή συμπεριφορά και πόσο εκτεταμένες ήταν αυτές; Πώς οι διοικητικές δομές και οι νομικές ρυθμίσεις αποθάρρυναν την κακή συμπεριφορά των πολιτών; Πόσο επιθετικά επιχειρούσαν η πόλη ή οι εντεταλμένοι της να εξαναγκάσουν τους πολίτες να διεκπεραιώσουν τις υποχρεώσεις τους; Σε ποιο βαθμό η συμμόρφωση προέκυπτε από τις κοινωνικές πιέσεις που ασκούσαν και όχι από την ισχύ των νομικών και διοικητικών μηχανισμών; Πώς η πολιτειακή ιδεολογία της Αθήνας ανταποκρίθηκε στο πρόβλημα της κακής πολιτειακής συμπεριφοράς; Και πώς χειρίστηκε το παράδοξο ενδεχόμενο της άσκησης καταναγκασμού σε ελεύθερα άτομα προκειμένου να επιτελέσουν τα πολιτειακά τους καθήκοντα σε καθεστώς δημοκρατίας;

Παρόλο που οι αρχαίες πηγές, λόγω του αποσπασματικού και πεπερασμένου τους χαρακτήρα, δεν προσφέρουν πάντα εύκολες απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα, η παρούσα μελέτη αποσκοπεί στο να διερευνήσει όσο το δυνατόν πληρέστερα το φαινόμενο της κακής πολιτειακής συμπεριφοράς στην κλασική Αθήνα, τόσο ως έννοια όσο και ως προς το πώς εκδηλωνόταν στην πράξη. Το να δούμε την Αθήνα από αυτή την οπτική γωνία μπορεί να μας βοηθήσει να εκτιμήσουμε τις εντάσεις που αναπτύσσονταν γύρω από τη δημοκρατική έννοια του πολίτη, καθώς και τις επιπτώσεις που είχαν αυτές οι εντάσεις όχι μόνο για τους αθηναϊκούς θεσμούς αλλά και για την πολιτειακή ιδεολογία της πόλης. Όπως θα δούμε,

ο προβληματισμός για την κακή πολιτειακή συμπεριφορά των πολιτών επηρέασε βαθύτατα τον αθηναϊκό λόγο και την απόπειρά του να περιγράψει την έννοια του πολίτη και τη σχέση πολίτη-πόλεως. Δεν είναι τυχαίο ότι η καταγγελία της κακής πολιτειακής συμπεριφοράς στην Αθήνα συμβάδιζε με την εξύμνηση του ορθού πολιτειακού ήθους.⁸ Πράγματι, η δυνητική και η πραγματική διάσταση της κακής πολιτειακής συμπεριφοράς ήταν αναπόσπαστο κομμάτι της εμπειρίας των πολιτών και είχε βαθιές επιπτώσεις τόσο για τη ζωή στην πόλη όσο και για τη διαμόρφωση του δημόσιου λόγου της Αθήνας.

Παρόλο που οι περισσότεροι μελετητές αναγνωρίζουν την ύπαρξη του φαινομένου της κακής πολιτειακής συμπεριφοράς, το ζήτημα αυτό δεν έχει προσεχθεί αρκετά και σε βάθος. Κάποιες πρόσφατες μελέτες για την αθηναϊκή δημοκρατία αναγνωρίζουν το πρόβλημα, αλλά επικεντρώνονται περισσότερο στους θεσμούς και στις ιδεολογίες που έκαναν τη δημοκρατία να λειτουργεί παρά στις πρακτικές δυνατότητες που υπήρχαν να παρακαμφθούν οι θεσμοί και να καταστρατηγηθούν οι ιδεολογίες.⁹ Τα διαθέσιμα επιστημονικά βοηθήματα για το νομικό σύστημα της Αθήνας δεν παραλείπουν συνήθως να αναφερθούν στα ποινικά μέτρα που προβλέπονταν για όσους απέφευγαν τα πολιτειακά τους καθήκοντα, όμως η λεπτομερής διερεύνηση της κακής πολιτειακής συμπεριφοράς και των ευρύτερων προεκτάσεών της ξεπερνά την ερευνητική τους

⁸ Πρβλ. Hunter 1994: 110: «Τα ανταγωνιστικά στερεότυπα του καλού και του κακού πολίτη... αποτελούν μέρος της εν λόγω πολιτειακής ιδεολογίας». Για την αλληλεπίδραση του ιδανικού οπλίτη και του αντιδιαμετρικού του αντιθέτου στο πλαίσιο του αθηναϊκού λόγου, βλ. Velho 2002· πρβλ. Winkler 1990: 45-70.

⁹ Δύο πρόσφατες και ενδιαφέρουσες μελέτες για την Αθήνα πραγματεύονται ζητήματα σχετικά με την κακή πολιτειακή συμπεριφορά, συγκεκριμένα την πλεονεξία (Balot 2001α) και την εξαπάτηση (Hesk 2000), εντούτοις το ερευνητικό τους επίκεντρο βρίσκεται αλλού.

εμβέλεια. Αλλά και πρόσφατοι κριτικοί σχολιαστές των ρητόρων και των κωμικών ποιητών γνωρίζουν μεν την ύπαρξη του φαινομένου της κακής πολιτειακής συμπεριφοράς, αλλά η εκτεταμένη διαπραγματέυση του θέματος ξεφεύγει από τον στενό κύκλο των ενδιαφερόντων τους.¹⁰

Το ανά χείρας βιβλίο προσπαθεί να καλύψει αυτό το ερευνητικό κενό εξετάζοντας από κοντά τρεις εκδηλώσεις κακής πολιτειακής συμπεριφοράς στην Αθήνα: την αποφυγή της στράτευσης, τη δειλία στο πεδίο της μάχης και την αποφυγή των λειτουργιών και του πολεμικού φόρου. Η αποφυγή της στράτευσης έχει μελετηθεί ελάχιστα, παρόλο που αναφέρεται συχνά στις πηγές μας.¹¹ Η δειλία στο πεδίο της μάχης θίγεται μεν σε μελέτες της ελληνικής οπλιτικής εμπειρίας (για παράδειγμα, Hanson 1989: 96–104), όμως το ζήτημα δεν έχει εξεταστεί διεξοδικά μέσα στο αθηναϊκό πλαίσιο και σε σχέση με τα βασικά καθήκοντα των πολιτών στο πλαίσιο του δημοκρατικού καθεστώτος.¹² Αντίθετα, η αποφυγή των λειτουργιών και του πολεμικού φόρου στην Αθήνα έχει προσεχτεί κάπως περισσότερο (βλ. π.χ. Christ 1990· E. E. Cohen 1992: 190–207· Gabrielsen 1986, 1994). Ωστόσο, πολλά ερωτήματα δεν έχουν ακόμη απαντηθεί, όπως για παράδειγμα η έκταση

¹⁰ Η ανάλυσή μου στηρίζεται στα εξής βοηθήματα γύρω από το αθηναϊκό νομικό πλαίσιο: Lipsius 1905–1915, Harrison 1968–1971, MacDowell 1978 και Todd 1993. Μεταξύ των σχολιαστών βρήκα ιδιαίτερα χρήσιμη τη δουλειά των MacDowell (1962, 1971, 1990), Olson (1998, 2002) και Sommerstein (1980–2002).

¹¹ Δεν έχει υποπέσει στην αντίληψή μου καμία λεπτομερής ανάλυση πάνω σε αυτό το θέμα, πριν από την παλαιότερη δική μου (Christ 2004), η οποία, με κάποιες προσθήκες, αποτελεί το δεύτερο κεφάλαιο αυτού του βιβλίου.

¹² Ο Roisman (2005: 105–129) παρέχει μια ωραία σύννοψη της αναπαράστασης της στρατιωτικής συμπεριφοράς από τους Αττικούς ρήτορες. Το δικό μου ενδιαφέρον εντοπίζεται στην αλληλεπίδραση ανάμεσα στα πραγματικά δεδομένα της στρατιωτικής εμπειρίας και την κοινωνική τους επεξεργασία πίσω στην πατρίδα, διαμέσου των πολιτειακών θεσμών και του δημόσιου λόγου.

του φαινομένου, καθώς και το κατά πόσον η αντίδραση της πόλης στο πρόβλημα ήταν επιτυχημένη.

Παρόλο που η παρούσα μελέτη στοχεύει στο να εξετάσει καθεμία από αυτές τις εκδηλώσεις της κακής πολιτειακής συμπεριφοράς με τους δικούς της όρους, θα διερευνήσει επίσης το κατά πόσον αυτές οι συμπεριφορές ήταν αλληλένδετα φαινόμενα που φωτίζουν το ένα το άλλο. Οι μελετητές, όσοι και στον βαθμό που ασχολήθηκαν με αυτούς τους τύπους κακής πολιτειακής συμπεριφοράς, τους εξετάζουν σε γενικές γραμμές ξεχωριστά, ως ανεξάρτητα λίγο-πολύ φαινόμενα. Ωστόσο, και οι τρεις μορφές κακής πολιτειακής συμπεριφοράς που θα εξετάσουμε έχουν ως κοινή αφετηρία την προσπάθεια να εξυπηρετήσουν ή να προστατεύσουν κάποιιο ιδιώτες τα προσωπικά τους συμφέροντα· η εκδήλωσή τους ήταν πιο έντονη όταν το ηθικό των πολιτών ήταν πεσμένο· και συχνά αντιπροσώπευαν παρόμοιες θεσμικές και ιδεολογικές προκλήσεις για την πόλη. Αναλύοντας παράλληλα και τις τρεις αυτές παρεκτροπές από το ορθό πολιτειακό ήθος, είμαστε σε θέση να εντοπίσουμε τις ομοιότητες και τις διαφορές τους, τόσο ως συμπεριφορές των πολιτών όσο και ως προβλήματα που αφορούσαν την πόλη.

Είναι σημαντικό να αναγνωρίσουμε εξ αρχής ότι οι αρχαίες πηγές, όταν αναφέρονται στο συγκεκριμένο ζήτημα, είναι συχνά ασαφείς, μεροληπτικές ή εκφράζουν μια διάθεση κινδυνολογίας. Πληροφορίες για την κακή πολιτειακή συμπεριφορά συχνά αντλούμε από ρητορικές επιθέσεις, σαρκαστικές αναφορές της κωμωδίας ή αιχμές των επικριτών της αθηναϊκής δημοκρατίας. Εάν πάρουμε υπερβολικά τοις μετρητοίς αυτές τις πηγές, διατρέχουμε τον κίνδυνο να σχηματίσουμε μια παραμορφωμένη εικόνα της δημοκρατικής Αθήνας· να τη δούμε σαν μια πόλη που είχε περιέλθει σε αδυναμία εξαιτίας της κακής πολιτειακής συμπεριφοράς των πολιτών της και βρισκόταν στα πρόθυρα της παρακμής και της πτώσης. Για παράδειγμα, ο V. Ehrenberg (1951), στηριζόμενος σε μια ελάχιστη κριτική ανάγνωση των πηγών της κωμωδίας, ανακάλυψε ξαφνικά ότι οι Αθηναίοι έπασχαν από «σχεδόν παντελή έλλειψη κοινωνικής συνείδησης» (252) και «οικονομικό εγωισμό»

(373), χαρακτηριστικά που γίνονταν ολοένα και πιο έντονα με το πέρασμα του χρόνου (319, 336), οδηγώντας σταδιακά την Αθήνα σε παρακμή (368). Από την άλλη μεριά, το να παραβλέψουμε αυτό το υλικό μπορεί να μας οδηγήσει σε μια εξίσου λανθασμένη εικόνα της Αθήνας, μια εικόνα παρόμοια με εκείνη που προπαγάνδιζε ο αθηναϊκός πατριωτικός λόγος. Ο W. K. Pritchett (1971: 1.27) γενικεύει αυτή την εικόνα σε τέτοιο βαθμό ώστε φτάνει να υποστηρίξει ότι εντός του ελληνικού πολιτισμικού πλαισίου «ο πολίτης ταύτιζε το συμφέρον του με το συμφέρον του κράτους. Ο πατριωτισμός του εκδηλωνόταν εξίσου με την αφοσίωση που έδειχνε στο πεδίο της μάχης όσο και με την οικονομική αυτοθυσία». ¹³ Η πρόκληση για εμάς είναι να αξιοποιήσουμε όσο το δυνατόν καλύτερα τις σωζόμενες πληροφορίες, χωρίς όμως να παρασυρθούμε σε υπερβολές και διαστρεβλώσεις.

Με δεδομένο τον δυνητικά παραπλανητικό χαρακτήρα του αρχαικού υλικού, είναι σημαντικό κατά τη γνώμη μου να απλώσουμε τα δίχτυα μας όσο το δυνατόν ευρύτερα, ξεετάζοντας υλικό από ευρύ φάσμα αρχαίων γραμματειακών ειδών — από τον ρητορικό λόγο, την κωμωδία, την τραγωδία, την ιστορία και τη φιλοσοφία — και να προσπαθήσουμε να ανακαλύψουμε επαναλαμβανόμενα μοτίβα σχετικά με την αποτίμηση της κακής πολιτειακής

¹³ Πρβλ. Pearson 1962: 181: «Στα χρόνια των Ελλήνων και των Ρωμαίων ο απλός πολίτης αναγνώριζε πρόθυμα την υποχρέωσή του, όχι μόνο να υπακούει τους νόμους του κράτους του αλλά και να είναι ένας αγαθός άνηρ στον βαθμό που περνούσε από το χέρι του, υπηρετώντας την πατρίδα του, είτε ως στρατιώτης είτε ως πολίτης είτε διαθέτοντας την περιουσία του στο κράτος, όποτε ήταν απαραίτητο». Ο Samons (2004), ενώ απορρίπτει εμφαντικά την εξιδανίκευση της αθηναϊκής δημοκρατίας, κατά περίεργο τρόπο εξιδανικεύει τη στάση των Αθηναίων απέναντι στο κράτος: «Οι αθηναϊκές αξίες που συνδέονταν με τις υποχρεώσεις και τα καθήκοντα των πολιτών είχαν εμποτίσει τόσο βαθιά τον λαό, που οι βίοι προσώπων με βαθιές ιδεολογικές διαφορές, όπως εκείνες που χώριζαν τον Σωκράτη από τον Περικλή, δεν παύουν, παρ' όλα αυτά, να καταδεικνύουν την αφοσίωση των Αθηναίων στους θεούς, στην οικογένειά τους και στην πόλη τους» (201· πρβλ. 171, 185).

συμπεριφοράς. Αυτή η συγκριτική προσέγγιση μπορεί να μας βοηθήσει να φέρουμε στην επιφάνεια ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά, που διατρέχουν συνολικά τη συζήτηση για την κακή πολιτειακή συμπεριφορά, και παράλληλα να φωτίσει πληρέστερα τους διακριτούς προβληματισμούς και τις διαφορετικές οπτικές γωνίες από τις οποίες προσεγγίζει το θέμα κάθε διαφορετική πηγή. Η ευρύτητα του υλικού που εξετάζουμε μας επιτρέπει να δούμε πόσα πράγματα από αυτά που συναντάμε σε διαφορετικά γραμματειακά είδη σε σχέση με την κακή πολιτειακή συμπεριφορά απηχούν εντέλει την κοινή εμπειρία των Αθηναίων παρατηρητών, ακόμα και αν η εμπειρία αυτή φιλτράρεται μέσα από διαφορετικά πρίσματα. Στην προσπάθειά μου να αξιολογήσω κριτικά υλικό που προέρχεται από τόσο πολλά διαφορετικά είδη με βοήθησε σημαντικά το έργο προγενέστερων ερευνητών, οι οποίοι έχουν αντιμετωπίσει με μεγάλη σύνεση την πρόκληση της εξαγωγής συμπερασμάτων για την Αθήνα μέσα από την εξέταση ενός συγκεκριμένου τύπου πηγών.¹⁴ Από τη μεριά μου, καθώς προσπαθώ να αντλήσω κάποιες ειδικές πληροφορίες από αυτές τις πηγές, λαμβάνω υπόψη στον μέγιστο δυνατό βαθμό τα συμφραζόμενα μέσα στα οποία εμφανίζονται οι πληροφορίες, καθώς και το πώς χρωματίζονται από το γραμματειακό τους είδος και από την οπτική του εκάστοτε συγγραφέα. Επίσης, παρόλο που είναι εύλογο να δίνει κανείς μεγαλύτερη βαρύτητα στις πηγές της εποχής προκειμένου να αξιολογήσει την αθηναϊκή εμπειρία της κακής πολιτειακής συμπεριφοράς, ενίοτε αντλώ πληροφορίες και από μεταγενέστερους συγγραφείς, όπως είναι για παράδειγμα ο Διόδωρος ο Σικελιώτης (1ος π.Χ. αι.) και ο Πλούταρχος (ύστερος 1ος / πρώιμος 2ος μ.Χ. αι.). Αυτοί οι συγγραφείς, οι οποίοι συχνά βασίζονται σε προγενέστερους, δεν μπορούν βέβαια να ανατρέψουν τα δεδομένα που προκύπτουν από τις πηγές της εποχής· μπορούν όμως να τις

¹⁴ Ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζω τις πηγές είναι επηρεασμένος ιδιαίτερα από τους Dover 1974· Loraux 1986· Ober 1989, 1998· Goldhill 1990· Henderson 1990· Saïd 1998· Balot 2001α· Roisman 2005.

συμπληρώσουν με χρήσιμο τρόπο. Φρόντισα, πάντως, κανένα ουσιαστικό σημείο των επιχειρημάτων μου να μην εξαρτάται αποκλειστικά από τη δική τους μαρτυρία.

Εκτός από τα εμπόδια που συναντά η έρευνά μας εξαιτίας της φύσης των αρχαίων πηγών, υπάρχουν και τα εμπόδια τα οποία θέτουν οι δικές μας προκαταλήψεις όσον αφορά τις αξίες και τις συμπεριφορές των Αθηναίων, ειδικά μάλιστα όσον αφορά την αλληλεγγύη και τον πατριωτισμό τους. Για να φτάσουμε σε μια ρεαλιστική αποτίμηση της κακής πολιτειακής συμπεριφοράς στην Αθήνα πρέπει, πρώτον, να λάβουμε υπόψη ότι σε κάθε κοινωνία οι άνθρωποι προσπαθούν να βρουν τρόπους να διαστρεβλώσουν ή να παρακάμψουν κανόνες τους οποίους θεωρούν άδικους, άβολους ή απειλητικούς για τα προσωπικά τους συμφέροντα· εάν υπάρχει κάποιο παραθυράκι σε έναν κανονισμό ή κάποιο διοικητικό κενό, συνήθως ο πολίτης τα εντοπίζει και τα εκμεταλλεύεται. Στην κλασική Αθήνα αυτή η κοινή ανθρώπινη τάση αποκαλύπτεται ξεκάθαρα στο πεδίο των δικαστικών διαφορών, όπου οι αντίδικοι μηχανεύονται διάφορους τρόπους για να παρακάμψουν τους νόμους, τους κανονισμούς και τις διοικητικές δομές της πόλης, με στόχο να εξυπηρετήσουν τα προσωπικά τους συμφέροντα (Christ 1998a: 36–39). Όπως θα δούμε στη συνέχεια, οι Αθηναίοι δεν δίσταζαν καθόλου να φερθούν πονηρά όταν ήθελαν να προστατεύσουν ή να προωθήσουν τα συμφέροντά τους και στη σφαίρα των πολιτειακών τους υποχρεώσεων· άλλωστε και εκεί, όπως και στις δικαστικές διαμάχες, διακυβεύονταν η ζωή και η περιουσία τους. Ο πατριωτισμός μπορούσε να υπερκεράσει τη στενά εγωιστική δράση, όχι όμως και να την εξαφανίσει εντελώς.

Παρόλο που είναι δύσκολο να αποτιμήσουμε το ακριβές εύρος της υστερόβουλης, εγωιστικής συμπεριφοράς των Αθηναίων σε σχέση με τα πολιτειακά τους καθήκοντα, είναι χρήσιμο να αναρωτηθούμε τι κίνητρα και τι ευκαιρίες είχαν οι πολίτες της Αθήνας να καταστρατηγήσουν τις πολιτειακές επιταγές σε κάθε τομέα καθηκόντων. Η ύπαρξη κινήτρων και ευκαιριών δεν αποδεικνύει από μόνη της ότι οι Αθηναίοι κατέφευγαν σε ιδιοτελή τεχνάσματα.

Ωστόσο, το να δίνουμε τη δέουσα σημασία σε αυτές τις παραμέτρους μάς βοηθάει να αξιολογήσουμε τις αιτιάσεις για κακή πολιτειακή συμπεριφορά, τοποθετώντας τις μέσα στις εμπειρικές συντεταγμένες της ζωής των Αθηναίων. Όταν βρίσκουμε πειστικό αποδεικτικό υλικό για την ύπαρξη κινήτρων και ευκαιριών που ευνοούσαν την εκδήλωση κάποιου συγκεκριμένου τύπου κακής πολιτειακής συμπεριφοράς, πρέπει να είμαστε ανοιχτοί στο ενδεχόμενο το συγκεκριμένο φαινόμενο να ήταν πράγματι συνηθισμένο και να αξιολογούμε ανάλογα τις σχετικές αναφορές.

Το να εξετάζουμε προσεκτικά τα κίνητρα που βρίσκονταν πίσω από την εκδήλωση κακής πολιτειακής συμπεριφοράς στην Αθήνα, καθώς και τις ευκαιρίες που της επέτρεπαν να εκδηλωθεί, έχει ένα επιπλέον πλεονέκτημα για την έρευνά μας: μας επιτρέπει να ξεπεράσουμε τη στενή οπτική γωνία μέσα από την οποία αντιμετωπίζουν το ζήτημα πολλές αρχαίες πηγές, θεωρώντας την κακή πολιτειακή συμπεριφορά χαρακτηριστική μιας κατηγορίας εντελώς διεστραμμένων και περιθωριακών πολιτών, επώνυμων κι ανώνυμων. Αυτές οι απεικονίσεις της κακής πολιτειακής συμπεριφοράς ως κάτι «αλλότριο» είναι ενδιαφέρουσες αυτές καθαυτές, καθώς μαρτυρούν την τάση των Αθηναίων να αναζητούν αποδιοπομπαίους τράγους προκειμένου να ξεπεράσουν τα συλλογικά τους προβλήματα (πρβλ. Sagan 1991: 168–185· Christ 1998α: 50–53). Ωστόσο, εξετάζοντας το φάσμα των κινήτρων που βρίσκονταν πίσω από διαφορετικές μορφές κακής πολιτειακής συμπεριφοράς και των ποικίλων ευκαιριών που δίνονταν για την εκδήλωσή τους διαπιστώνουμε ότι ο πειρασμός να αποφύγει κανείς τις υποχρεώσεις του ή να τις εκπληρώσει πλημμελώς δεν αφορούσε μόνο τα εντελώς ανήθικα ή περιθωριακά μέλη της αθηναϊκής κοινωνίας. Αντίθετα μάλιστα, Αθηναίοι όλων των ιδιοσυγκρασιών και όλων των κοινωνικών τάξεων μπορούσαν να καταστρατηγήσουν τα πολιτειακά ιδανικά της Αθήνας και να φανούν κατώτεροι των περιστάσεων για ποικίλους λόγους και με πολλούς διαφορετικούς τρόπους. Πίσω από τις συχνά εντυπωσιακές περιγραφές απαράδεκτης πολιτειακής συμπεριφοράς που

βρίσκουμε στις πηγές μας βρίσκεται μια πολύ πιο πεζή πραγματικότητα, με διάφορες διαβαθμίσεις καλής και κακής πολιτειακής συμπεριφοράς.

Η παρούσα μελέτη επιδιώκει αρχικά να τοποθετήσει την κακή πολιτειακή συμπεριφορά εντός του πολιτισμικού της πλαισίου στη δημοκρατική Αθήνα (Κεφάλαιο 1). Μπορεί μερικές φορές η συμπεριφορά αυτή να απηχούσε την ιδεολογική αντίθεση κάποιου πολίτη στο δημοκρατικό καθεστώς της πόλης, συνήθως όμως οφειλόταν σε ορισμένες βασικές ανησυχίες των πολιτών που αφορούσαν είτε τους ίδιους προσωπικά είτε την περιουσία τους. Οι Αθηναίοι γνώριζαν πολύ καλά πόσο σημαντικό κίνητρο της ανθρώπινης δράσης είναι το ατομικό συμφέρον και συχνά αναγνώριζαν και συζητούσαν δημόσια τούτο το βασικό χαρακτηριστικό της ανθρώπινης φύσης. Συνεπώς με αυτή τη συνειδητοποίηση ήταν και η μεγάλη σημασία που έδιναν στην παράμετρο του ατομικού συμφέροντος σε σχέση με το πώς αντιλαμβάνονταν την έννοια του πολίτη και των πολιτειακών του καθηκόντων.

Η αθηναϊκή δημοκρατία, επιδεικνύοντας μια πραγματιστική στάση, αναγνώριζε και νομιμοποιούσε την προσωπική επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος, την οποία θεωρούσε αλληλένδετη με την ατομική ελευθερία· η παραδοχή αυτή ήταν αναπόσπαστο κομμάτι της πολιτειακής της ιδεολογίας. Παρόλο που οι Αθηναίοι μερικές φορές προσέγγιζαν την εκπλήρωση των πολιτειακών τους καθηκόντων ως μια αυθόρμητη πράξη πατριωτισμού, ή ως την εκπλήρωση μιας υϊκής υποχρέωσης προς την πατρίδα τους, την αντιλαμβάνονταν επίσης ως μια συνειδητή και καλά ζυγισμένη ενέργεια, που ήταν συνυφασμένη με το προσωπικό τους συμφέρον. Σύμφωνα με αυτό το πολιτειακό πρότυπο, οι πολίτες εκπληρώνουν τις υποχρεώσεις τους προς την πόλη γιατί αυτό συμφέρει και τους ίδιους προσωπικά, καθώς είναι ισότιμοι μέτοχοι του συλλογικού της εγχειρήματος. «Δίνουν» κάτι στην πόλη και «παίρνουν» κάτι πίσω ως αντάλλαγμα.

Αυτό το πολιτειακό μοντέλο, το οποίο επιδίωκε να προσδέσει το προσωπικό συμφέρον των ιδιωτών στην υπηρεσία του κοινού συμφέροντος της πόλης, πρόσφερε ένα ισχυρό κίνητρο στους πολίτες για να εκπληρώνουν τις πολιτειακές υποχρεώσεις τους. Ωστόσο, καλλιεργούσε την προσδοκία μιας αμοιβαιότητας στη σχέση πολίτη και πόλης, που μπορούσε στην πράξη να αποβεί προβληματική. Όταν τα άτομα ένωθαι ότι τα προσωπικά τους συμφέροντα απειλούνταν και δεν έβλεπαν να προκύπτει κανένα ανταποδοτικό όφελος από την υπαγωγή των συμφερόντων τους στο κοινό καλό, μπορεί να θεωρούσαν δικαιολογημένη την αποφυγή ή την πλημμελή επιτέλεση των πολιτειακών τους καθηκόντων. Ειδικά σε δύσκολους καιρούς —και τέτοιοι καιροί δεν ήταν σπάνιοι από τα τέλη του 5ου αιώνα και ύστερα—, όταν οι απαιτήσεις της πόλης από τους πολίτες γίνονταν πιο δυσβάσταχτες, ο πειρασμός να παραμελήσει κανείς τα πολιτειακά του καθήκοντα ήταν ισχυρός. Ωστόσο, τόσο σε καλούς όσο και σε δύσκολους καιρούς, οι Αθηναίοι ανέπτυσαν κατάλληλες στρατηγικές δράσης που τους επέτρεπαν να διασφαλίσουν τα συμφέροντά τους· ενεργούσαν με επιτηδειότητα —η οποία συνδέεται πολύ στενά με την ιδιοτέλεια στα ελληνικά συμφραζόμενα— προκειμένου να αποφασίσουν εάν και κατά πόσον τους συνέφερε να συμμορφωθούν με τις πολιτειακές τους υποχρεώσεις, καθώς και ποιος ήταν ο καλύτερος τρόπος για να το κάνουν. Αυτός ο στρατηγικός τρόπος δράσης δεν ήταν αποκλειστικό προνόμιο των ανενδοίαστα ανήθικων πολιτών· αντίθετα, ακόμα και οι Αθηναίοι που ανταποκρίνονταν στις απαιτήσεις που είχε η πόλη από αυτούς συχνά επιτελούσαν τα πολιτειακά τους καθήκοντα με τέτοιο τρόπο ώστε να διασφαλίζουν και να προάγουν παράλληλα και το προσωπικό τους συμφέρον.

Επειδή η συμμόρφωση των πολιτών με τις πολιτειακές τους υποχρεώσεις δεν μπορούσε να θεωρηθεί δεδομένη, η πόλη ανέπτυξε μια σειρά από διοικητικούς και νομικούς μηχανισμούς ώστε να μπορεί να τους εξαναγκάζει να εκπληρώσουν τα πολιτειακά τους καθήκοντα. Ωστόσο, δεν ήταν επιδίωξη της δημοκρατικής πόλης να ασκεί καταναγκασμό σε ελεύθερους πολίτες. Οι Αθηναίοι, σε

αντίθεση με τους Σπαρτιάτες, προτιμούσαν να εμπνέουν το ορθό πολιτειακό ήθος στους συμπολίτες τους και να τους αποτρέπουν από την κακή συμπεριφορά με την πειθώ και με την παρότρυνση, κι όχι με τον καταναγκασμό ή επισείοντας τον «φόβο των νόμων». Παρόλο που ο δημόσιος λόγος τον οποίο καλλιεργούσαν διάφοροι δημοκρατικοί θεσμοί της Αθήνας διευκόλυνε με ποικίλους τρόπους αυτή τη στρατηγική επιλογή, οι επίμονες παροτρύνσεις για υιοθέτηση ορθής πολιτειακής συμπεριφοράς και ο εξορκισμός του αντιθέτου της αποδεικνύουν περίτρανα τη συνεχή πρόσκληση που αντιπροσώπευε για την πόλη η εγωιστική συμπεριφορά των πολιτών.

Η παρούσα μελέτη, αφού εντάξει την κακή πολιτειακή συμπεριφορά στα δημοκρατικά συμφραζόμενα της Αθήνας, στρέφεται στην εξέταση συγκεκριμένων μορφών της, ξεκινώντας από την αποφυγή της στράτευσης (Κεφάλαιο 2). Παρόλο που οι εκφραστές της πολιτειακής ιδεολογίας της Αθήνας διακήρυτταν ότι οι πολίτες ήταν πάντοτε πρόθυμοι να υπηρετήσουν την πόλη σε καιρό πολέμου, η αλήθεια είναι ότι οι περισσότεροι οπλίτες ήταν επίστρατοι, υπηρετούσαν δηλαδή στον στρατό υποχρεωτικά. Όποτε οι δημοκρατίες της νεωτερικής εποχής χρησιμοποίησαν τον θεσμό της υποχρεωτικής επιστράτευσης, προέκυψαν φαινόμενα άρνησης της στράτευσης· το ίδιο ίσχυε και στη δημοκρατική Αθήνα. Οι συχνές αναφορές στην αποφυγή της στράτευσης στον δικανικό λόγο και στην κωμωδία δείχνουν ξεκάθαρα ότι ήταν κάτι το συνηθισμένο, αν και δεν μπορούμε να ξέρουμε με ακρίβεια τον βαθμό διάχυσης του φαινομένου στον κοινωνικό ιστό. Πάντως φαίνεται ότι ο πειρασμός ήταν μεγάλος, και δίνονταν αρκετές ευκαιρίες για να αποφύγει κανείς την οπλιτική υπηρεσία, πράγμα που πυροδοτούσε κοινωνική ανησυχία.

Υπήρχαν πολλοί λόγοι για τους οποίους οι Αθηναίοι μπορεί να προσπαθούσαν να αποφύγουν την οπλιτική υπηρεσία, με πρώτο και κύριο την επιθυμία τους να αποφύγουν τον εύλογο κίνδυνο τραυματισμού και θανάτου στη μάχη. Παρόλο που κάποιοι αναλάμβαναν πρόθυμα αυτούς τους κινδύνους, παρακινούμενοι από φιλοτιμία και αίσθημα καθήκοντος, κάποιοι άλλοι προτιμούσαν

να μακροημερεύσουν χωρίς δόξα, αντί μιας σύντομης αλλά ένδοξης ζωής (πρβλ. Ομ. *Ιλ.* 9.410-416). Όπως διαπίστωναν και οι αρχαίοι παρατηρητές, οι άνθρωποι διαφέρουν πολύ μεταξύ τους ως προς τη βαρύτητα που δίνουν στη δόξα. Έτσι, εάν συνειδητοποιήσουμε ότι δεν είχαν όλοι οι Αθηναίοι την ίδια επιθυμία να υπηρετήσουν στον στρατό, παρά την πολιτισμική προδιάθεση των Ελλήνων υπέρ της στρατιωτικής ζωής, γίνεται απόλυτα κατανοητό ότι η αποφυγή της στράτευσης ήταν μια φυσιολογική επιλογή για όσους δεν ήθελαν να πολεμήσουν.

Αν και δεν ήταν απλό να αποφύγει κανείς τη στράτευση στην Αθήνα, ήταν μάλλον ευκολότερο απ' ό,τι στις περισσότερες σύγχρονες δημοκρατίες, οι οποίες διαθέτουν περίπλοκους γραφειοκρατικούς μηχανισμούς επιστράτευσης και αναθέτουν σε συγκεκριμένους δημόσιους φορείς την επιβολή του υποχρεωτικού της χαρακτήρα. Φαίνεται ότι στην Αθήνα η επιστράτευση γινόταν αρκετά χαλαρά, ειδικά κατά τον 5ο αιώνα π.Χ., και δεν υπήρχε κάποιο δημόσιο όργανο εντεταλμένο να διώκει τους φυγόστρατους. Σε αυτές τις συνθήκες, τα άτομα που δεν ήθελαν να υπηρετήσουν μπορούσαν με λίγη προσπάθεια να εκμεταλλευτούν τις νόμιμες δυνατότητες απαλλαγής από τη στράτευση ή να ασκήσουν προσωπική επιρροή στους υπεύθυνους αξιωματούχους για να την πετύχουν. Ορισμένοι μάλιστα έφταναν στο σημείο να παρακάμψουν εντελώς το υπάρχον σύστημα, αποφεύγοντας απλώς να παρουσιαστούν στο σημείο συγκέντρωσης του στρατού τη στιγμή της κλήσης στα όπλα. Παρόλο που υπήρχε πρόβλεψη ποινικής δίωξης για αποφυγή της στράτευσης διαμέσου εθελοντών εισαγγελέων, οι διώξεις αυτές δεν ήταν ιδιαίτερα συνήθεις.

Οι αθηναϊκές ανησυχίες γύρω από την υποχρεωτική στράτευση και την αποφυγή της καθρεφτίζονται σε ένα απροσδόκητο κάτοπτρο, αυτό της τραγωδίας. Οι Αθηναίοι τραγικοί ποιητές αναπαριστούν τακτικά μπροστά στα μάτια του κοινού τους μύθους που αφορούν τη στρατολόγηση κάποιων ηρώων και τις προσπάθειές τους να την αποφύγουν. Παρουσιάζοντας αυτά τα μυθολογικά σενάρια, οι τραγικοί ποιητές απηχούν τους προβληματισμούς

των συγχρόνων τους και εμπλέκονται με αυτούς: έχοντας πλήρη συναίσθηση των εντάσεων που σχετίζονταν με την επιστράτευση και την αποφυγή της, οι τραγικοί ποιητές επέτρεπαν σε αυτές τις εντάσεις να ξεδιπλωθούν πάνω στη θεατρική σκηνή, μπροστά στα μάτια μεγάλων αθηναϊκών ακροατηρίων.

Ένας επίστρατος που ανταποκρινόταν στο κάλεσμα στα όπλα εκπλήρωνε ένα από τα βασικά καθήκοντα που απέρρεαν από την ιδιότητά του ως πολίτη. Ωστόσο, η πόλη δεν απαιτούσε από αυτόν να την υπηρετήσει απλώς, αλλά να την υπηρετήσει φιλότιμα· και, κυρίως, να μην επιδειξει δειλία. Παρόλο που οι Αθηναίοι οπλίτες ήταν το ίδιο γενναίοι με τους εκάστοτε αντιπάλους τους, η εκδήλωση δειλίας, καθώς και το να υποπέσει κανείς σε ορισμένα λιγότερο σοβαρά παραπτώματα που σχετίζονταν με την έλλειψη θάρρους, ήταν κάτι που μπορούσε να συμβεί κάποια στιγμή στον καθένα — ή ακόμα και συλλογικά, σε μεγαλύτερες ομάδες οπλιτών. Οι αθηναϊκές πηγές μαρτυρούν ότι στην Αθήνα επικρατούσε μεγάλη ανησυχία για το θέμα αυτό, πράγμα που δεν πρέπει να μας ξαφνιάζει, εάν λάβουμε υπόψη πόσο εξαρτιόταν η πόλη από το ηθικό των στρατιωτών της (Κεφάλαιο 3). Επιπρόσθετα, η ένταση αυτής της ανησυχίας ίσως να οφειλόταν στον απρόβλεπτο και συχνά αυθόρμητο τρόπο με τον οποίο εκδηλώνονταν τα φαινόμενα λιποψυχίας, τα οποία προέκυπταν συνήθως από φόβο και πανικό, και δεν ήταν αποτέλεσμα λογικής σκέψης. Επίσης, ίσως να ήταν δύσκολο να εντοπίσει κανείς μεμονωμένες περιπτώσεις λιποψυχίας και να μιλήσει για ομαδικά παραπτώματα όταν, για παράδειγμα, ένα ολόκληρο στρατιωτικό σώμα βρισκόταν σε φάση υποχώρησης και εγκατέλειπε το πεδίο της μάχης.

Για να καταλάβουμε την ιδιαίτερη θέση που είχαν η γενναιότητα και η δειλία των οπλιτών στη συνολικότερη αθηναϊκή θεώρηση της έννοιας του πολίτη, είναι απαραίτητο να τις εξετάσουμε πρώτα μέσα στις άμεσες παραμέτρους μιας στρατιωτικής εκστρατείας. Παρόλο που η πόλη θεωρούσε κρίσιμης σημασίας τη λιποψυχία την ώρα που μαινόταν η μάχη, η ανησυχία για το εάν οι οπλίτες θα επιδείκνυαν γενναιότητα ή δειλία υπήρχε καθ' όλη τη

διάρκεια της εκστρατείας και την επηρέαζε από την αρχή μέχρι το τέλος. Σε όλα τα στάδια της εκστρατείας, τα άτομα και οι ομάδες που συμμετείχαν νοιάζονταν για το πώς έβλεπαν τις πράξεις τους οι άλλοι που βρίσκονταν εκεί, ανεξάρτητα από το αν ήταν φίλοι ή εχθροί· και ανησυχούσαν για το πώς θα ερμηνεύονταν οι πράξεις τους αργότερα, όταν θα επέστρεφαν στην Αθήνα. Για να προασπίσει ή να προβάλλει κανείς την ανδρεία του, δεν αρκούσε μονάχα να κάνει τολμηρές πράξεις· έπρεπε να παρουσιάσει και τον εαυτό του ανάλογα. Έτσι, μέχρις ενός σημείου τουλάχιστον, κάθε άνθρωπος μπορούσε να επηρεάσει το πώς οι άλλοι αξιολογούσαν τη γενναιότητά του. Παραδόξως, όμως, ενώ ο διαγωνισμός ανδρείας που είχε στόχο την απόκτηση δόξας και την αποφυγή της ατίμωσης κορυφωνόταν στο πεδίο της μάχης, οι συνθήκες που επικρατούσαν εκείνη τη στιγμή έκαναν δύσκολο να αποτιμηθεί η γενναιότητα ή η δειλία των πολεμιστών. Αυτό ίσχυε ακόμα περισσότερο στην περίπτωση της ήττας, όταν ο νικημένος στρατός τρεπόταν σε φυγή και εγκατέλειπε το πεδίο της μάχης όπως-όπως, σε συνθήκες χάους και πλήρους σύγχυσης. Στον απόηχο της ήττας, η ατομική και η συλλογική απόδοση των οπλιτών εύκολα έδινε λαβή για αμφισβητήσεις και μεροληπτικές ερμηνείες.

Εάν η συμπεριφορά των οπλιτών μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο αντιδικίας κατά τη διάρκεια μιας εκστρατείας, αυτό ίσχυε ακόμα περισσότερο μετά την επιστροφή των οπλιτών στην Αθήνα, όταν προβάλλονταν διάφορες αντικρουόμενες αξιώσεις εκ μέρους τους, σε απόσταση ασφαλείας πλέον από το πεδίο της μάχης. Πίσω στην πατρίδα η κοινωνική δυναμική της προάσπισης ή της ενδυνάμωσης των υπολήψεων που διακυβευόνταν μετασχηματιζόταν, καθώς περνούσε μέσα από το πρίσμα των διαφόρων πολιτειακών θεσμών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η διαφορετική αντιμετώπιση που επιφύλασσε η πόλη στις προσωπικές και στις ομαδικές αποτυχίες. Από τη μια μεριά, η πόλη επέλεγε να παραβλέψει τη συλλογική ατίμωση των ηττημένων δυνάμεων, επιτρέποντας στους οπλίτες που επέστρεφαν να διαλυθούν ήσυχα, χωρίς κανένα δημόσιο σχόλιο για τη συλλογική τους αποτυχία. Από

την άλλη μεριά, η πόλη επέτρεπε τις διώξεις των στρατηγών που είχαν ηγηθεί των αποτυχημένων εκστρατευτικών σωμάτων, καθώς και των οπλιτών που κατηγορούνταν προσωπικά για δειλία. Ωστόσο, ο πρώτος τύπος διώξεων ήταν πολύ πιο διαδεδομένος από τον δεύτερο, πράγμα που συνάδει με την πολιτική κουλτούρα της δημοκρατίας, η οποία προτιμούσε να ζητάει ευθύνες από τους επώνυμους και τους ισχυρούς παρά από τον μέσο πολίτη.

Από τη στιγμή που τα ερωτήματα που αφορούσαν τη συμπεριφορά των οπλιτών γίνονταν αντικείμενο δημόσιας συζήτησης, αποκτούσαν μια δική τους δυναμική, η οποία μας αποκαλύπτει ελάχιστα πράγματα για τη συμπεριφορά των οπλιτών στο πεδίο της μάχης, αλλά πολύ περισσότερα για τη γενναιότητα και τη δειλία ως πολιτειακά και ιδεολογικά διακυβεύματα. Όπως είναι φυσικό, οι αττικοί επιτάφιοι λόγοι, εγκωμιάζοντας τους νεκρούς των πολέμων, επικεντρώνονται στη γενναιότητα των Αθηναίων· κι όμως, την ίδια στιγμή, μπορούν να διαβαστούν σαν μια πολεμική ενάντια στη δειλία και σαν μια παρότρυνση στους ζωντανούς να φερθούν γενναία όταν κληθούν με τη σειρά τους να υπηρετήσουν την πόλη. Άλλες μορφές δημόσιου λόγου αναφέρονται ευθέως στη δειλία. Παρόλο που η ομαδική δειλία ή οι στιγμές συλλογικής λιποψυχίας ήταν θέματα ταμπού, μερικές φορές τα ατομικά ελαττώματα συγκεκριμένων προσώπων εξετάζονταν ενδελεχώς και γίνονταν αφορμή για εξευτελισμό και ατίμωση. Από αυτή την άποψη, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η συχνότητα με την οποία εξαπολύονταν κατηγορίες για δειλία εναντίον σημαντικών πολιτικών προσωπικοτήτων, όπως ο ρήτορας Δημοσθένης. Η εξέταση τέτοιων περιπτώσεων μας βοηθάει να κατανοήσουμε όχι μόνο τις προσδοκίες που είχαν οι Αθηναίοι από τους πολιτικούς τους ηγέτες αλλά και, γενικότερα, τα κανονιστικά πρότυπα και τα ιδανικά που συνδέονταν με την έννοια του πολίτη.

Αφού εξετάσει την κακή πολιτειακή συμπεριφορά στη στρατιωτική σφαίρα, το βιβλίο διερευνά πώς ανταποκρίνονταν οι εύποροι Αθηναίοι στην υποχρέωση που είχαν να πληρώνουν την *είσφοράν* και να εκτελούν πολυέξοδες λειτουργίες, μεταξύ των οποίων

ήταν η *τριηραρχία*, που αφορούσε τον στόλο της πόλης, καθώς και η *χορηγία*, η οποία συνεπαγόταν τη χρηματοδότηση του χορού μιας παράστασης σε κάποια γιορτή της πόλης (Κεφάλαιο 4). Η σχέση της πόλης με τους πλούσιους ευεργέτες της ήταν ιδιαίτερα ταραγμένη κατά την κλασική περίοδο. Αυτό καθρεφτίζεται στην ιστορία των θεσμικών διακανονισμών που αφορούσαν τις λειτουργίες και την εισφορά, καθώς και στα διάφορα παράπονα που συναντάμε στις πηγές μας σχετικά με αυτά τα θέματα. Παρόλο που οι εύποροι Αθηναίοι ήταν δύσκολο να αποφύγουν εντελώς τις οικονομικές τους υποχρεώσεις, ανέπτυξαν μια σειρά από στρατηγικές για να προστατέψουν τις περιουσίες τους.

Οι περίπλοκοι αθηναϊκοί διακανονισμοί που αφορούσαν τις λειτουργίες και την εισφορά διαμορφώθηκαν σταδιακά και —απ'όσο ξέρουμε— εν μέσω αντιπαραθέσεων και συγκρούσεων ανάμεσα στους εύπορους πολίτες και την πόλη. Παρόλο που οι κοινωνικές εντάσεις είναι καλύτερα τεκμηριωμένες σε σχέση με τις εκτεταμένες μεταρρυθμίσεις πολλών από αυτούς τους θεσμούς τον 4ο π.Χ. αιώνα, το πιθανότερο είναι να είχαν εκδηλωθεί ήδη από τα μέσα του 5ου αιώνα τουλάχιστον, όταν τα λαϊκά δικαστήρια, που πρόσφατα είχαν αποκτήσει μεγαλύτερες εξουσίες, έγιναν οι απόλυτοι κριτές υποθέσεων που αφορούσαν τις απόπειρες εύπορων πολιτών να εξασφαλίσουν απαλλαγή από τις λειτουργίες, μέσω δύο νομικών διαδικασιών που ονομάζονταν *σκήψις* και *ἀντίδοσις*. Κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου (431–404 π.Χ.) η θεσμοθέτηση της εισφοράς (428 π.Χ.) φούντωσε ακόμα περισσότερο τις εντάσεις ανάμεσα στους εύπορους πολίτες και την πόλη, με αποτέλεσμα το ζήτημα των οικονομικών υποχρεώσεων να παίξει κεντρικό ρόλο στην ολιγαρχική επανάσταση του 411 π.Χ.

Οι εύποροι Αθηναίοι ενοχλούνταν ιδιαίτερα από το υψηλό κόστος αυτών των καθηκόντων, όμως η δυσαρέσκειά τους μπορούσε να προκύψει και από άλλα αίτια. Οι πλούσιοι ανέμεναν δημόσια ευγνωμοσύνη (*χάρις*) από την πόλη για ό,τι πρόσφεραν, με τη μορφή τιμών και πολιτειακών προνομίων, και η πόλη ενθάρρυνε τις προσδοκίες τους. Ωστόσο, στην πράξη, μπορεί να ήταν δύσκολο

για έναν πλούσιο άνδρα να εξασφαλίσει την αναμενόμενη δημόσια ανταμοιβή για τη θυσία που έκανε· και αυτό μπορούσε να εκθρέψει ένα αίσθημα αποξένωσης. Επιπλέον, εγείρονταν ζητήματα ισότητας μεταχείρισης μεταξύ των πλουσίων, τόσο σε σχέση με το γεγονός ότι αποκλειστικά εκείνοι, ως τάξη, σήκωναν το βάρος της οικονομικής ενίσχυσης της πόλης όσο και σε σχέση με τον τρόπο με τον οποίο κατανέμονταν οι οικονομικές υποχρεώσεις μεταξύ τους. Επίσης, δυσaráσκεια μπορούσε να προκαλέσει ο υποχρεωτικός χαρακτήρας των οικονομικών υποχρεώσεων: δεν υφίσταντο όλοι οι Αθηναίοι τούτο τον καταναγκασμό, ο οποίος μπορούσε να δυσκολέψει τη ζωή ενός ιδιώτη όχι μόνο οικονομικά αλλά και με άλλους τρόπους.

Οι εύποροι Αθηναίοι μπορούσαν να καταφύγουν σε διάφορες στρατηγικές ώστε να ελαττώσουν το βάρος αυτών των οικονομικών υποχρεώσεων. Ο πιο συνηθισμένος τρόπος ήταν να προσπαθήσουν να κρύψουν τον πλούτο τους από τη δημόσια θέα, ώστε να αποφύγουν εξαρχής να τους ανατεθεί κάποια οικονομική υποχρέωση. Ωστόσο, ακόμα και μετά την ανάληψη κάποιας λειτουργίας, ένας πλούσιος άνδρας είχε μια σειρά από επιλογές για να απαλλαγεί από τη συγκεκριμένη υποχρέωση ή για να μειώσει το κόστος της. Επιπλέον, οι εύποροι Αθηναίοι ανέπτυξαν την ικανότητα να παρουσιάζουν τη δράση τους στη σφαίρα των λειτουργιών με τα φωτεινότερα δυνατά χρώματα, ανεξάρτητα από τις συνθήκες κάτω από τις οποίες είχαν αναλάβει την εκάστοτε λειτουργία και από το πόσο αποτελεσματικά την είχαν φέρει σε πέρας.

Διερευνώντας την πολυμέτωπη αντιπαράθεση της Αθήνας με την κακή πολιτειακή συμπεριφορά στις διάφορες εκφάνσεις της μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα πώς αυτή η πρώιμη δημοκρατία αντιμετώπισε την πρόκληση που αντιπροσωπεύουν τα ιδιωτικά συμφέροντα για την κοινωνική συνοχή και για τα συλλογικά εγχειρήματα της πόλης. Παρόλο που συνήθως η Αθήνα όντως κατόρθωνε να εκμαιεύσει τη συνεργασία των πολιτών της προκειμένου να επιτύχει τους στόχους της, αυτό δεν μπορούσε να θεωρηθεί κάτι δεδομένο: οι συνεχείς προσπάθειες της πόλης, τόσο

στη θεσμική όσο και στην ιδεολογική σφαίρα, να υπερκεράσει τους δισταγμούς και τις αντιστάσεις των πολιτών τεκμηριώνουν τη συνεχή πρόκληση που αναγκάζόταν να αντιμετωπίσει. Ελπίζω ότι η παρούσα μελέτη δεν θα βοηθήσει μόνο να κατανοήσουμε βαθύτερα την αθηναϊκή εμπειρία, αλλά θα μας προσφέρει επίσης τον κατάλληλο καθρέφτη για να αντικατοπτρίσουμε τη δική μας εμπειρία και να στοχαστούμε την εξίσου περίπλοκη σχέση που υφίσταται ανάμεσα στο άτομο και στο κράτος στις νεωτερικές δημοκρατίες.